

ТЕМАТИЧНИЙ НАПРЯМ РОБОТИ 2.
«ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ»

Бейкун А. Л.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правового
забезпечення та правоохоронної
діяльності факультету забезпечення
державної безпеки,
Київський інститут Національної
гвардії України
(м. Київ, Україна)

АСПЕКТИ БЕЗПЕКИ ТА КОНТРОЛЮ ЯК БАЗОВІ ПОНЯТТЯ У
СТРУКТУРІ ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦИВІЛЬНОГО НАГЛЯДУ НАД
СУБ'ЄКТАМИ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ ТА СИЛ ОБОРОНИ В УМОВАХ
ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ

Повномасштабна війна в Україні загострила питання реалізації демократичного цивільного контролю над структурами сектору безпеки й оборони. Активні бойові дії та їхні наслідки породжують нові виклики для держави та суспільства, що вимагають не лише адекватних військових рішень, але й ефективного цивільного нагляду. Відповідно, на меті є розкриття сутності та змісту демократичного цивільного контролю у сфері безпеки та оборони, визначення його значення та основних форм реалізації в Україні в умовах широкомасштабної збройної агресії російської федерації.

Як вбачається, опрацювання цієї тематики сприятиме формуванню сучасних дієвих підходів до організації цивільного контролю, здатних відповідати актуальним загрозам національній безпеці, а також стимулюватиме подальшу наукову дискусію щодо ефективних моделей розвитку й зміцнення демократичних правових інститутів у державі, зокрема, у сфері демократичного контролю за діяльністю суб'єктів оборонно-безпекового сектору.

У рамках теорії державного управління цивільний контроль забезпечує підзвітність, відкритість і демократичний характер діяльності суб'єктів сектору безпеки та Сил оборони, їхніх органів управління та посадових осіб, що є ключовим чинником функціонування будь-якої демократичної держави. Демократичний цивільний контроль ґрунтується на досягненні балансу між правом держави гарантувати національну безпеку та правом громадян здійснювати контроль за використанням державних і суспільних ресурсів [1, с. 116].

Разом з тим, як вбачає П. П. Богуцький, водночас забезпечення цього механізму не обмежується його нормативним оформленням. Модель цивільного

контролю має враховувати як особливості поточних умов повномасштабної війни, так і потребу оперативного реагування на динамічну безпекову ситуацію та можливості реалізації й захисту прав людини в умовах воєнного стану [1, с. 181].

Взагалі, проблематика демократичного цивільного контролю, який виступає важливим інструментом забезпечення принципів верховенства права, законності, дисципліни, відкритості та прозорості в демократичному суспільстві, протягом тривалого часу перебуває в центрі уваги науковців різних напрямів правової науки. Значний внесок у розвиток цієї теми зробили як українські, так і іноземні дослідники, серед яких: В. Бадрак, С. Братель, П. Богуцький, С. Гайдер, С. Галушко, В. Горбулін, Д. Дегтярьов, О. Довгань, І. Доронін, В. Дроздюк, М. Ковалів, І. Коропатнік, С. Крук, С. Мельник, А. Переверзев, О. Петришин, В. Пилипчук, М. Прохоренко, М. Сіцінська, Ф. Флурі, Н. Христинченко, В. Ященко та інші.

Н. Христинченко та М. Ковалів підкреслюють, що практика провідних демократичних країн доводить: становлення справжньої демократії та забезпечення реального верховенства права можливі лише за умови функціонування механізмів цивільного контролю в усіх сферах суспільного життя. Особливо важливим такий контроль є у сфері оборони та безпеки, у тому числі і під час дії особливих правових режимів, оскільки саме демократичний цивільний контроль гарантує дотримання законності й правопорядку, забезпечує відкритість та прозорість оборонної сфери, а також сприяє інтеграції найкращих світових і європейських стандартів в оборонний сектор держави [2].

У цьому контексті дослідники В. Пивовар та С. Драчук, «розклавши» етимологічний зміст базових понять, підкреслюють, що специфіка відносин між військовою та цивільною сферами в контексті понять «безпека» і «контроль» традиційно містить певний парадокс. З одного боку, державні оборонні структури мають значний обсяг повноважень, необхідних для захисту конституційного ладу, що теоретично створює ризик їх використання всупереч демократичним принципам, особливо, враховуючи їх додаткові повноваження та закритість діяльності в умовах правового режиму воєнного стану. З іншого боку, сама концепція безпеки не є статичною: з філософсько-політичних позицій вона трактується як певний стан, що зберігається лише за умови сприятливої зовнішньої (а інколи й внутрішньої) ситуації. У суспільно-політичному контексті безпека розглядається як політичне благо, забезпечене державою на основі суспільної згоди щодо розподілу влади, порядку її реалізації та підзвітності носіїв владних повноважень суспільству. Контроль у цьому випадку виступає як суспільний інструмент зміцнення та підтримання безпеки, спрямований на забезпечення стабільності та сталого функціонування державних інституцій [3, с. 78-79].

У свій час В. П. Горбулін, О. В. Литвиненко та О. Ф. Бслов наголошували, що поняття безпеки та контролю не можна розглядати лише в технічному або організаційному вимірі. Йдеться не просто про існування систем управління чи наявність боекдатних військових формувань. Ефективна система безпеки

передбачає наявність дієвих Збройних Сил, що перебувають під контролем уповноважених державних інституцій, які, своєю чергою, мають бути підзвітні суспільству та діяти у межах закону. Концепція «цивілізованого» контролю передбачає делегування повноважень, передачу частини управлінських функцій від окремої особи до колективних органів або лідерів, а також передачу реалізації функції соціального захисту компетентним установам і посадовим особам. Ключовим принципом цієї моделі є забезпечення постійного громадського нагляду, що покликаний запобігати хаосу, дестабілізації, порушенням громадського порядку та спокою [4, с. 6–7; 5, с. 63].

На думку С. І. Крука, парадокс цивільного контролю полягає у тому, що рівень безпеки не завжди прямо залежить від рівня контролю. До недавнього часу в Україні діяла модель демократичного контролю, що передбачала певну «умовну прозорість і підзвітність» державних органів, тоді як у значній кількості інших демократичних держав уже давно застосовується модель «обов'язкової прозорості, підзвітності та відповідальності». Процес формування системи цивільного контролю над військовою сферою в Україні проходив поетапно: від політичного та концептуально-стратегічного етапів до планово-програмного, бюджетного та етапу практичної реалізації політики (з одночасним моніторингом і коригуванням діяльності). На сьогодні правову основу демократичного цивільного контролю в Україні становлять положення Конституції та спеціального законодавства [6].

У науковій дискусії С. Гайдер пропонує власне тлумачення положень Закону України «Про національну безпеку України» щодо механізмів цивільного контролю над Силами оборони та сектором безпеки. Дослідник підкреслює, що відповідно до Закону № 2469-VIII від 21.06.2018 р., цивільний контроль охоплює комплекс заходів, які водночас мають як наглядовий, так і конструктивно-творчий характер і співвідносяться зі специфікою оборонно-безпекової сфери. Цивільний контроль здійснюється у двох формах: владній і громадській, що відповідає принципам демократичного державного управління. В Україні, як і в більшості демократичних країн, діють конституційні та адміністративні обмеження, які юридично закріплюють підзвітність військових цивільній владі. Окрім правових норм, важливу роль відіграють морально-етичні засади, проте, їхня ефективність залежить від ступеня дотримання цих норм військовослужбовцями та іншими особами, уповноваженими на виконання функцій держави в оборонно-безпековій сфері. Формально ці заходи створюють рамку демократичного цивільного контролю, однак самі по собі вони не гарантують запобігання потенційним загрозам з боку військових структур [7].

Швейцарські вчені Ф. Флурі та В. Бадрак наголошують, що в Україні посилення демократичного цивільного контролю може бути досягнуте шляхом створення незалежних аналітичних центрів та ефективних парламентських комітетів із чітко визначеними наглядовими повноваженнями й кадровим забезпеченням. На їхню думку, особливо важливим є визначення умов, за яких реформи у військовій сфері будуть найбільш результативними, а також аналіз ризиків, коли одночасні зміни у двох напрямках можуть негативно впливати одна

на одну. Враховуючи сучасні тенденції розвитку системи цивільного контролю в Україні, автори рекомендують формування моделі з перевагою «об'єктивного» цивільного контролю над «суб'єктивним». На їх погляд, об'єктивний контроль передбачає повне виключення втручання військових у політичні процеси й посилює ефективність оборонних структур, не послаблюючи їх функціональних можливостей та не розширюючи сферу їхніх інтересів поза межі військової діяльності [8, с. 89–90].

Отже, в умовах повномасштабної війни демократичний цивільний контроль над суб'єктами сектору безпеки та Силами оборони є ключовим механізмом забезпечення прозорості, підзвітності та дотримання демократичних принципів діяльності державних інституцій. Сучасна ситуація вимагає не лише формального контролю, а й активної участі громадян у процесі формування політики національної безпеки.

Дослідження змісту й структури демократичного цивільного контролю свідчить про необхідність його адаптації до специфіки воєнного часу, особливо з огляду на динамічність безпекового середовища та важливість дотримання прав людини. Дієвий цивільний контроль є важливою умовою зміцнення довіри між суспільством і державою, що підвищує здатність країни протистояти агресії з боку російської федерації. Впровадження таких механізмів потребує не лише оновлення нормативної бази, але й активної участі громадянського суспільства, експертної спільноти та міжнародних партнерів. Використання міжнародного досвіду дозволить Україні сформувати власну модернізовану модель цивільного контролю, спрямовану на зміцнення демократичних інститутів та забезпечення національної безпеки в умовах криз [9, с. 481; 10].

Таким чином, подальше удосконалення системи цивільного контролю є необхідною умовою для ефективного функціонування оборонно-безпекового сектору в умовах сучасних викликів, сприяючи стійкості держави в умовах війни та забезпеченню прав і свобод громадян.

Список використаних джерел:

1. Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони: теорія і практика: *навчальний посібник* / В. А. Яценко, В. Г. Пилипчук, П. П. Богуцький, О. Д. Довгань, І. М. Доронін, О. В. Петришин; за заг. ред. В. Г. Пилипчука; Науково-дослідний інститут інформатики і права НАПрН України. Київ; Одеса: Фенікс, 2020. 224 с. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/demokratichniy_civilniy_kontrol.pdf (дата звернення: 23.09.2025).

2. Христинченко Н. П., Ковалів М. В. Демократичний цивільний контроль сектору безпеки і оборони: поняття, зміст, форми реалізації в реаліях сьогодення. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. № 8, 2023. 6 с. URL: http://01_13_8_2023_Khrystynchenko_Kovaliv.pdf (дата звернення: 23.09.2025).

3. Пивовар В., Драчук С. Філософські проблеми безпеки як методологічна основа забезпечення безпеки фондового ринку. *Правова*

інформатика, № 2(14) / 2007. С. 77-82. URL: <https://ippi.org.ua/sites/default/files/07pvbfr.pdf> (дата звернення: 23.09.2025).

4. Горбулін В. П. Забезпечення оборони та безпеки України: актуальні проблеми і шляхи їх вирішення. *Вісник НАН України*. 2019. № 9. С. 3-18.

5. Горбулін В. П., Литвиненко О. В., Белов О. Ф. Національна безпека: порядок денний для України. *Монографія*. Вид-во Стилос. 2009. 128 с.

6. Крук С. І. Планування у сфері національної безпеки України. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*, 2019. № 1. URL: https://el-zbirn-du.at.ua/2019_1/20.pdf (дата звернення: 23.09.2025).

7. Гайдер Станіслав. Зміцнення демократичного цивільного контролю є одним із ключових завдань нашої євроатлантичної інтеграції. 18 вересня 2024 року. [Офіційний портал Міністерства оборони України]. URL: <https://mod.gov.ua/news/zmicznenya-czivilnogo-kontrolyu-odnim-klyuchovih-zavdan-ev-roatlantichnoi-integraczii-gajder> (дата звернення: 23.09.2025).

8. Демократичний цивільний контроль та воєнна криза в Україні: Законодавчі аспекти, 2016. Під ред.: Ф. Флурі та В. Бадрака. Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння, 2016. 184 с. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_CACDS_UA_Dem_Control_Legislative_Aspects_UKR-2016.pdf (дата звернення: 23.09.2025).

9. Актуальні проблеми діяльності складових сектору безпеки і оборони України (до 10-ої річниці створення Національної гвардії України): *тези Всеукраїнської науково-практичної конференції* (24 жовтня 2024 року). Харків: Вид-во НАНГУ, 2024. 784 с. URL: https://nangu.edu.ua/uploads/files/documenty/Naukova%20diyalnist/naukovu%20forumy/2024/Zbirnyk_tez_NDC_24_10_2024.pdf (дата звернення: 23.09.2025).

10. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2023 – 2024 роках. *Аналітична доповідь*. Підготовлена на виконання «Плану заходів до 2024 року щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки», затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2023 р. № 160-р. Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). [Офіційний портал]. URL: <https://www.niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/stan-rozvytku-hromadyanskoho-suspilstva-v-ukrayini-u-2023-2024> (дата звернення: 23.09.2025).